

Вечірні

РОЗПОВІДІ

Коли Петер і Марія Бойзени прийшли до Холтінгерів, там панувала метушня. Зсували столи, носили стільці, хазяйка дому прибирала з підлоги бите скло: готувалися до вечора спогадів, влаштованого за пропозицією Ернста Холтінгера.

Бойзен зрадив, побачивши серед незнайомих товаришів Карла Зейделя. Він знав, що Карл і Холтінгер товаришували ще в юності. І ось тепер, на об'єднавчому з'їзді,¹ старі друзі зустрілися — майже через двадцять років розлуки...

— П'ять соціал-демократів і п'ять комуністів! — сказала дружина Холтінгера. — Кумедно!

Марія неприязно розглядала її. Занадто молода для нього, вирішила вона. І цей гострий ніс, безбарвне біляве волосся. Їй більш пасувало б каштанове.

— Ти, Хельго, помиляєшся, — зауважив Холтінгер. — Ти, мабуть, не врахувала товаришку Марію.

— Слухаю я вас, — сказала Марія, — і мені здається, начебто серед присутніх лише я одна член Соціалістичної єдиної партії Німеччини.

Ніякова мовчанка була відповіддю на ці слова. Лише молодий товариш, обличчя якого перетинав великий шрам, голосно зареготав.

— Слушно сказано! — вигукнув він. — Здорово!

Тепер засміялися й інші, та цей сміх був якийсь вимушений і нещирий.

— Ну, починаємо, — занадто бадьоро промовив Холтінгер. — Перший має слово Макс.

Макс Зензмахер, вже немолодий кремезний чоловік з широченними плечима, співробітник Холтінгера по редакційній комісії

(про це Бойзену сказав Карл Зейдель), кивнув на знак згоди, вмостився зручніше і почав.

ПЕРША РОЗПОВІДЬ

— Я невмілий і бездарний оповідач. Мені бракує барв і уяви, щоб створити яскраві образи. Старий профспілковий діяч, я тверезий і сухий промовець, відповідно суха і моя мова.

Коли на початку 30-х років наші монополісти прийшли до єдиної думки, що треба повалити республіку і домагатися так званої сильної влади, яка б орієнтувалася на реваншистську війну, я і багато інших керівників профспілок визнали, що економічний мир, який ми підтримували, був хибним шляхом і міг мати фатальні наслідки. Ми намагалися стримати, обмежити класову боротьбу і сподівалися, що підприємці зрозуміють — якщо буде збережено соціальний мир, а на фабриках і заводах господарський мир, це відповідатиме насамперед їх власним інтересам.

Першою ознакою нового курсу королів німецької економіки був державний переворот в Пруссії, організований Францем фон Паппеном 20 липня 1932 року. До цього часу я все ще вважав, що монополії підтримують нацистів, щоб використати їх проти робітників та їхніх профспілкових організацій. Тепер стало очевидним, що вони хочуть зламати карк демократії і встановити відверту диктатуру.

Пруссія була в моїх очах цитаделлю робітничої влади. В уряді домінували ми, соціал-демократи. Особливі надії ми покладали на «парну упряжку» — Отто Брауна і Карла Зеверінга. Зеверінгу підлягала поліція.

¹ Мається на увазі з'їзд 1946 р., на якому Компартія Німеччини і соціал-демократична партія об'єдналися у СЕПН.

Сотні тисяч членів організації Рейхсбаннер¹ готові були виконувати його накази. Я вже не згадую про ударну силу профспілок. В ті роки Пруссія здавалася нам непереможним bastіоном демократії і соціал-демократичної влади.

Та що там, ви самі все знаєте. Пан фон Паппен відрадив одного лейтенанта і двох фельдфебелів у прусське міністерство внутрішніх справ, і Карл Зеверінг капітулював, відступив, як він сам сказав, перед силою. Я був просто приголомшений. В профспілковому бюро мене з усіх боків атакували члени Рейхсбаннера, профспілкові діячі і комуністи, які хотіли відповісти на цей підлий державний переворот загальним страйком. Багато хто вважав, що Зеверінг зробив так лише тому, що хотів виграти час для контрнаступу робітничого класу. Може, це й справді був останній шанс дати успішну відсіч фашистській реакції. Від чого це врятувало б наш народ — вам не треба пояснювати. Спочатку я стояв за масовий виступ робітників на захист демократії. Але я розгубився, коли виявилось, що керівництво профспілок і правління моєї партії навіть чути про це не хочуть. Вони звернулися до конституційного суду із скаргою і чекали звітки допомоги. Якщо бути цілком відвертим, і я тоді побоювався, що під час загального повстання або навіть відкритої громадянської війни комуністи захоплять керівництво, як це вже було за часів Капповського путчу. А це я вважав — я хочу чесно в цьому признатися — не меншим злом, ніж захоплення влади фашистами. А дехто з нас — більшим. Можливо, ви пригадуєте, як тоді казали: «краще десять разів з нацистами, ніж один раз з комуністами». Так, Гітлер в наших очах був меншим злом, аніж Тельман. Так думав і я. Точніше: так намагався я заглушити свою совість. І сталося те, що мало статися. Монополії підштовхнули Гітлера до влади. Одне за одним були ліквідовані основні демократичні права. Масовий терор проти робітничого класу став провідним державним принципом. І хоч я ніколи не виявляв особливої активності в галузі політики, гестапо арештувало і мене. Вони кинули мене в концтабір Заксенхаузен.

Я хочу зразу ж сказати — тим, що я виїшов з цього табору живий і сиджу ось тут серед вас, я завдячую виключно товаришам-комуністам, таким же в'язням, як і я. Кожен з нас, соціал-демократів, був у таборі самотнім і безпорадним перед свавіллям молодчиків з СА. Комуністи ж і в таборі

були міцно згуртовані, один стояв за всіх, а всі за одного. Та вони захищали не лише своїх товаришів, а й нас, соціал-демократів і безпартійних. Вони полегшували жахливу долю в'язнів-євреїв, намагалися вдихнути стійкість і волю до опору в буржуазних інтелігентів, яким було найважче пристосуватися до жорстоких, жахливих умов життя в концтаборі. Мої політичні однодумці і, звичайно, я сам, знали, що в таборі існує нелегальний комуністичний осередок, хоч нам було невідомо, хто входить до нього. Діяльність цього осередку ми відчували на кожному кроці.

Я хочу навести один приклад. Дуже поширеним у таборі захворюванням була діарея. Мене «лікував» фельдшер з СА: він брудно вилаяв мене і призначив, як він висловився, голодну дієту. За кілька днів я перетворився на скелет. У мене був катар кишок. «Голодувати далі!» — сказав фельдшер. І додав, цинічно посміхаючись: «Голод не лише найкращий кухар, а й найкращий лікар». У лазаретному бараці працювало під наглядом фашистського фельдшера багато в'язнів, які розумілися на медицині. Один з них, Курт Гофмейстер, був комуніст. Про те, що я вам зараз розповідаю, я довідався лише пізніше, коли був уже здоровий. Товариші з осередку дізналися про мою хворобу і вирішили врятувати мене. Курт Гофмейстер одержав необхідні медикаменти з таємного запасу, призначеного для особливо тяжких випадків. Я хочу розповісти вам усе якомога коротше. Спочатку я мав прийняти рицину. Тоді я нічого не знав і думав, що Курт хоче мене отруїти. Потім він дав мені кілька крапель настоянки опію. Я почував себе страшенно погано, буквально корчився від болю в шлунку. Я був такий слабкий, що ледве міг підвестись. Прийшов нацистський фельдшер і вигукнув із захопленням: «Чудово! Чудово! Голод робить чудеса! Голодувати далі!» Коли він пішов, Курт дав мені вівсяний суп і какао. Я досі не можу зрозуміти, де він все це дістав і як зварив. Час від часу він давав мені печиво або сухар. Коротше кажучи, я не помер, на превеликий подив фельдшера з СА. Коли одного дня я схотів встати, він запідозрив, що тут щось не так. Після трьох тижнів голодування людина не може мати стільки сили. «Як це тобі вдалося вилізти?» — спитав він насторожено. «Цим, — здивовано відповів я, — я завдячую вам, пане фельдшер». Більше він не цікавився історією моєї хвороби. Мабуть, йому було абсолютно байдуже, чи я здохну, чи одужаю.

У Заксенхаузені я пробув чотири роки. Познайомився з багатьма комуністами. Спечечався з ними і багато чого навчився. Передусім — думати. Декого з них, політично

¹ «Державний чорно-червоно-золотий прапор» — створена у 1924 році СПН, Німецькою демократичною партією і Центром організація для захисту республіки проти монархічної реакції і фашистського терору. Праві соціал-демократи, що керували цією організацією, використовували її і проти революційних робітників. Керівництво відкидало всі пропозиції Комуністичної партії об'єднатися для спільної боротьби.

добре підкованих, що брали у 20-х роках активну участь у громадському житті, я вважав за членів нелегального комуністичного осередку. Та це були лише припущення — точно я нічого не знав. Проте я щиро захоплювався організаційними здібностями, безстрашністю і мужністю комуністів. І насамперед їхньою солідарністю.

І все ж таки потрібна була ще довга внутрішня боротьба, щоб остаточно порвати з традиціями і твердо вирішити, що віднині я — з комуністами, а не з ворогами соціалістичного робітничого руху.

Було приємно згадувати минуле, особливо сьогодні, коли радість здійснення давньої мрії розвіювала своїм ясним промінням темряву минулих помилок і минулого лиха. Та якщо присутні не хотіли, щоб їх розповіді лишалися в тій самій площині трагічних спогадів, треба було задати новий тон. Ернст Холтінгер, намагаючись знайти цей тон, сказав із жалем:

— Шкода, що нема Зеппа. Він би міг розповісти нам оту історію із вигуком на нацистських зборах.

— Зроби це сам,— озвався Бойзен. Всі почали просити Холтінгера, щоб він розповів історію Зеппа.

— То дуже коротка історія, — завагався Холтінгер. — Така ж коротка, як її суть. Ну, гаразд, слухайте.

Він запалив згаслу сигарету, затягся і почав.

ДРУГА РОЗПОВІДЬ

— Це трапилось, якщо я не помиляюсь, у Брауншвейгу. Та важливо не те, де це було, а коли... Отже, це було у 1932 році, коли, як ви знаєте, відбувалася, так би мовити, прихована громадянська війна. На вулицях теорор есесівців. Рукопашні бої у залах під час зборів. Нічна стрілянина. Майже кожного дня вбивства робітників. Хто з нас йшов на збори, ніколи не знав, чи повернеться він додому живий. Поліція пана фон Паппена заборонила наші збори. Тому ми виступали на зборах ворогів і захищали нашу справу. Ми не хотіли мовчати і не мовчали. Зепп дістав від партії завдання виступати на нацистському зборі у Брауншвейгу, де мав промовляти Геббельс.

Ви, мабуть, пригадуєте. Величезний переповнений зал. Спереду, з боків, у проходах — гвардія СА у формі і з кийками. Виходи і входи зайняті сотнями СА і СС. Одне слово, невеличкий військовий табір. І серед цих учасників мітингу, здебільшого нацистів або тих, що їм співчують, наш Зепп і жменька товаришів. Спробуй тут підвестися

і промовляти як комуніст. Ти не встигнеш і рота розкрити, навіть підійти до трибуни, а натовп вже виє, реве, гарчить. І все ж таки комуністи виступали на таких нацистських виборчих зборах кожного дня. Їм не тільки не давали говорити, їх били й викидали із залу. Та наступного вечора вони приходили знову і вимагали слова. Тоді нацисти змінили тактику: вони заборонили будь-які виступи на своїх відкритих зборах. Після офіційної доповіді учасники зборів мусили розходитись по домівках. А коли хтось не корився, на сцену виступали кати з СА. Зепп прийшов з наміром виступити і, як це було заведено, попросив слова. Слова йому не дали. Голова зборів повідомив, що комуніст Зепп Міллер попросив слова, але не одержить його, бо — він цинічно посміхнувся — керівництво зборів не може гарантувати цьому «парубкові з Москви» здоров'я і навіть життя. Всі зареготали, вважаючи ці слова надзвичайно дотепними.

Що робити? Зепп і кілька товаришів сиділи серед фанатичних громил. Одна репліка, і вся банда накидеться на них. Товариші вирішили не ризикувати життям. Я не знаю, хто з вас чув хоч раз Геббельса, цього красномовного Мефістофеля. Та всім відомо, що він був страшенний демагог, пишномовний проноза, істеричний брехун, незрівнянний витискувач сліз і безсоромний перекручувач фактів. Для кожного він щось мав. Він усім обіцяв все. Найкричущіші суперечності він змазував в одну кашу. Нахабними жартами і вульгарними натяками він зривав оплески, а під кінець промови вдавався до алегорій.

Німці, обранці, просторікував він тоді у Брауншвейгу, живуть разом як народна єдність у велетенському соборі, у безмежній Валгалі, а символ партії Адольфа Гітлера — могутній орел — стереже цей собор. «Ясні очі цього орла, — викрикував він, — це наш фіюер! Твердий дзьоб — це СС! Гострі пазури — це СА! Широкі крила — це наш рух!»

Далі він не зміг нічого сказати. Зепп гучно крикнув із залу: «А дірка у... — це ти!»

Холтінгер змушений був перервати розповідь, бо вибухнув страшенний регіт. Харрі Асмуссен охопив голову обома руками, наче боявся, що вона трісне. Коли веселий го-мін троху вщух, Марія спитала, що ж було далі.

— Люди у велетенському залі реготали, як і ви. Хлопці з СА також. Навіть Геббельсу не лишалось нічого іншого, як засміятися. Ніхто не чіпав Зеппа, коли він пішов з мітингу. Я гадаю, коли б хтось спробував це зробити, учасники зборів стали б на захист Зеппа. А весь геббельсівський містицизм луснув, як мильна бульбашка. Я переконаний — єдине, що тисячі людей понесли з со-

бою з цих зборів, що надовго лишилося в їх пам'яті, був отой вигук Зеппа.

— Це правда,— сказав Карл Зейдель,— один такий вигук, що б'є в точку, іноді важить більше, ніж ціла промова... Я хотів би, якщо ви не маєте нічого проти, повернутися до теми, якої торкнувся товариш Зензмахер. Мені приємно, що саме він розпочав нашу розмову. Пролетарська солідарність, як ви знаєте, це серце нашої моралі. Душа нашого класу, нашої боротьби. Це вона робить нас непереможними. І цілком природно, що люди у важку годину особливо часто згадують саме про неї. Я хочу розповісти вам про один прояв такої солідарності.

ТРЕТЯ РОЗПОВІДЬ

Це було напередодні початку війни, влітку 1939 року. Я летів із Парижа через Амстердам, Копенгаген у Стокгольм. У паспорті, що лежав у кишені, стояло моє нове ім'я — Готтхольд Хаммінг, швейцарський громадянин, комерсант. Маршрут був мені відомий. Ми пролітали над німецькою територією лише в районі Шлезвіг-Гольштейна. Більша частина шляху лежала поза межами Німеччини, вздовж Фризських островів і Гельголанду. Стюард приготував мені біфштекс, я їв з великим апетитом і позирав час від часу вниз на темно-зелене піняве Північне море. Раптом з кабіни вийшов перший пілот і попросив уваги. Літак належав шведській повітряній транспортній компанії, пілоти, радист і стюард були шведи. Перший пілот виглядав дуже симпатичним: високий і міцний, з неправдоподібно блакитними очима на засмаглому обличчі. Буденним було лише його прізвище — Йоханссон. Отже, перший пілот Йоханссон попросив уваги, посміхнувся, перепрошуючи за те, що він повинен нам повідомити. Через невеличку несправність в моторі ми повинні зробити проміжну посадку у Гамбург-Фюльсбюттелі. Затримка щонайбільше на півгодини.

Пасажири байдуже сприйняли це повідомлення. Захвилювалась тільки голландка, що сіла в Амстердамі. Її місце було поперед мене. Вона летіла з маленькою восьмирічною донькою, яка скарлючилась у куточку крісла і спала, звівшись голівку. Як я вже сказав, ця жінка занепокоїлась і спитала, чи справді несправність незначна. Їй відповіли, що нема найменшої небезпеки. Для мене ж ця проміжна посадка була вкрай небезпечна. Знаючи про мою участь у визвольній боротьбі в Іспанії, фашисти всюди ганялись за мною. У Стокгольмі гестапо навіть вимагало мого арешту і видачі. Що буде, коли я потраплю їм до рук у Гамбурзі? З паспортом, що правда, у мене все було гаразд, та

моя вимова аж ніяк не скидалася на швейцарську. Що робити? Що я міг робити? Я міг чекати найгіршого.

Цей повітряний маршрут, що обминав німецькі аеропорти, часто використовували, з цілком зрозумілих причин, противники нацистського режиму, особливо німецькі емігранти. Це знали і гестапо, і СС, вони перевіряли пасажирів цих машин під час вимушених посадок особливо пильно.

Я діяв, власне, імпульсивно, поставивши все на карту. Пізніше я сам собі дивувався. Я ж постановив собі ніколи так не робити. Та бувають у житті обставини, коли враз розлітаються навіть найкращі наміри. Я хочу сказати, що іноді доводиться діяти всупереч усім добрим намірам і всім правилам конспірації. Коротше кажучи, я підморгнув першому пілоту і кивнув на хвостову частину, щоб він пішов туди зі мною. В кількох словах я пошепки змалював йому ситуацію. Я нічого не приховував. Комуніст. Колишній боєць Інтернаціональної бригади в Іспанії. Емігрант у Швеції. На що я міг сподіватися? Може на те, що він дозволить мені залишитися у літаку, сховає мене.

Не роздумуючи, ні про що не питаючи, пілот сказав мені йти за ним. І я пішов поміж рядами пасажирів у кабіну льотчиків. Він заговорив із своїм колегою, який сидів за штурвалом. Я розібрав слова — комуніст... Іспанія... емігрант. Потім він попросив стюарда дати список пасажирів, переглянув його і покликав мене. «Всі пасажирів знають, що ви теж пасажир», — сказав він. Я кивнув. Безперечно, вони це знали. «Слава богу! Крім вас серед них нема німців, — говорив він далі. — Голландці, французи, шведи, англійці і швейцарець». Я звернув його увагу на те, що швейцарець це, власне, я. «Ага! Так, так!» — це все, що він мені відповів.

Я дивився з вікна кабіни. Ми летіли над Ельбою. Перед нами, трохи збоку, лежало велетенське місто — Гамбург. Перший пілот відкрив стінний ящик і вийняв з нього формений кітель і кашкет. «Беріть!» Я, не зрозумівши, витріщився на нього. «Ви розмовляєте по-шведськи?» Я кивнув: «Так, трошки». Він подумав і сказав: «Ви будете Гьоста. Скажімо... Гьоста Ольсон...» Я не знав, що мені відповісти. Все відбувалося так просто й природно, наче інакше і не могло бути. Поки я квалливо переодягався, він сів за штурвал. Через його плече я вже бачив за кам'яною стіною недобудовану ще Фюльсбюттельську в'язницю та її розлогі прибудови і зразу ж поруч — великий аеропорт. «Тримайтеся весь час біля мене», — сказав перший пілот по-шведськи.

Есесівці вороже розглядали пасажирів, що виходили з літака. На екіпаж вони ледве глянули. То один, то другий пасажир здивовано поглядав на мою льотну форму. Та всі

одразу ж підкреслено байдуже відводили погляд. Стюард склав новий список пасажирів. В ньому ніякого швейцарця вже не було.

Коли узбережжя Шлезвіг-Гольштейна лишилося позаду і ми підлітали до Копенгагена, я знову зайняв своє місце серед пасажирів, зрозуміло, вже в звичайному одязі. Ніхто ні про що мене не питав, та кожний все розумів. Голландка обернулася і посміхнулася до мене, як співучасниця.

— Це були чудові хлопці! — захоплено вигукнув Харрі Асмуссен. — Таких не всюди зустрінеш.

— Усі порядні люди були разом проти нацистів! — заперечила дружина Холтінгера. — Хіба ж ні? — Вона шукала підтримки у свого чоловіка.

Холтінгер подивився на Марію. Було видно, що їй дуже приємно почути таке про своїх земляків.

— Є багато дуже порядних шведів, — сказав він. — Так, дуже багатьом я міг би сказати щире спасибі. — Він підняв свій бокал.

— Серед нас є шведка, отож дозвольте мені виголосити тост шведською мовою: *Jag hojer mitt glas for alla goda even-skars valgang!*

Задзвеніли бокали.

— Я теж хотів би розповісти невеличку історію, — сказав Харрі Асмуссен.

Фрішауф знову налив бокали.

ЧЕТВЕРТА РОЗПОВІДЬ

— Дивні бувають випадки. Одному з них я завдячую життям і щастям. Це було на початку 1943 року, на Східному фронті, під Бобруйськом. Мене відрядили в загін по боротьбі проти партизанів. Можете собі уявити, як це мене «радувало». Участь в боях проти партизанів — то була пряма дорога на той світ. А така перспектива мене, звичайно, приваблювала мало. Перебігти до росіян? Але фронт був далеко. Щоправда, ми чули про велику кількість літаків і посадочних площадок, які належали партизанським з'єднанням в лісах Білорусії і з яких перебіжчиків переправляли за лінію фронту. Та кожний знав, що це дуже ризикована справа. Простіше було лишитися у партизанів, поки фронт не наблизиться або не покотиться на захід через партизанський район. Ні, варіант з перебіжкою я відхилив і вирішив підкоритися неминучому. Нашим основним завданням була охорона залізниці. Ми несли патрульну службу на певному відрізку залізничної колії. Спершу ми патрулювали цілою групою, а пізніше, — партизани тоді діяли не дуже активно, — почали ходити

вдвох. Скоро ми вже знали кожний путівець, кожне село, а в маленьких селах, що лежали вздовж залізниці, — кожну хатину.

Одного разу трапилось таке. Був сонячний зимовий день, і я відпочивав на узліссі під залізничним насипом. Мій напарник Ріхард ходив по насипу — вперед і назад. Раптом він зник. Я трохи почекав, але він не з'явився. Я вибів на насип і побіг уздовж колії. Ріхарда не було й сліду. Мені стало моторошно. Я хотів піти назад до своєї частини, та якось не міг залишити це місце, бо все ще сподівався, що він десь з'явиться. Врешті-решт я все-таки пішов назад.

Я вже пройшов частину шляху між лісом і залізничним насипом, коли мені здалося, що в лісі щось ворухиться. Я кинувся на землю і почав спостерігати. Так, хтось обережно йшов у мій бік. Він мав гвинтівку. Я озирнувся навкруг, чи немає ще когось у лісі, але нікого не побачив. Це був молодий парубок, він підходив все ближче. Чи помітив він мене? Я непорушно лежав з гвинтівкою напоготові. Що робити? — думав я. Стріляти не можна, бо в лісі, напевно, є ще інші партизани. Кинутися на нього і взяти в полон? Це вже краще. Чи може самому здатися в полон партизанам, якщо вони з'являться у лісі? Все це за якусь мить промайнуло в моїй голові. Я підпустив партизана, хлопця років шістнадцяти-сімнадцяти, метрів на три. Скочивши на рівні ноги, я наставив на нього гвинтівку і крикнув: «Стої! Руки вгору!»

Він повільно підніс руки. Гвинтівку він випустив. Він зовсім побілів. В його очах був жах. Це надало мені впевненості, що він один. Що робити? І знову різні думки зародилися в моїй голові. Спробувати з допомогою цього хлопця дістатися до партизанів? Взяти його гвинтівку, а його відпустити? Тих ламаних російських слів, які я знав, було замало, щоб порозумітися з ним. До того ж мені було відомо, що зовсім близько в селі міститься наш опорний пункт. І я зробив те, що вважав тоді своїм обов'язком. Я взяв гвинтівку хлопця на плече і повів його. Він йшов під дулом моєї гвинтівки за два кроки поперед мене. Мені було справді дуже шкода цього хлопчика, бо він був такий худенький і молодий. Якби я доповів, що він мав зброю, його б розстріляли на місці. Може я якось виручу його, не ставлячи й себе під загрозу? «Стій!» — наказав я. Хлопець зупинився і повернувся до мене. Я зняв його гвинтівку з плеча і показав йому. «Ось!» — сказав я. І кинув гвинтівку в куці. «Понемаєш?.. Хе! Понемаєш?» Він кивнув. «Карашо! Давай!». Він пішов далі. А я з гвинтівкою в руках слідом.

Ми йшли до села через ліс. Я вже бачив за деревами перші хати. Раптом я вгледів на сільській вулиці озброєних цивільних. Я

¹ Я підіймаю мій бокал за всіх хороших шведських товаришів.

не вірив власним очам. Та сумніву не було, в селі — партизани. Я вже хотів тікати, коли побачив, що й вони нас помітили.

Далі я діяв інстинктивно, механічно. Я поплескав хлопця по спині, простягнув йому мою гвинтівку, підняв руки і пішов поперед нього до села.

Ось так і привів мене мій полонений як полоненого до партизанів.

Що ще сказати? Ріхард Баумерт, мій товариш, вже був у них. П'ять місяців перебували ми у партизанському з'єднанні, і як могли, намагалися бути корисними партизанам.

Оповідання сподобалося. Холтінгер вважав, що воно підкупає своєю правдивістю.

— А твоє поранення? — спитала товаришка Зензмахер.

— Воно не має нічого спільного з цією історією, — відповів Асмуссен. — Коли влітку партизани з'єдналися з регулярними частинами Радянської Армії, я потрапив до табору для військовополонених під Москвою. Там я вступив до національного комітету «Вільна Німеччина» і скоро після цього пішов добровільно на фронт як пропагандист. Під час боїв за Кенінгсберг, 6 квітня 1945 року в нашу пропагандистську машину влучила авіабомба. Мене було важко поранено. Всі інші, хто був у машині, загинули.

— Хто на черзі? — Погляд Холтінгера зупинився на Паулі Пельтцері, наче запрошуючи саме його.

Той зам'явся.

— Ну, коли вже моя черга... — Він замовк і замислився. — Те, що я розповім, зовсім невеселе; це трагічна історія. В радянському полоні я весь час згадував її, та не наважувався розповісти. Весь час у мене було таке відчуття, наче і я сам завинив.

Пельтцер знову надовго замовк, втупившись кудись просто себе, наче і зараз він ще вагався: розповідати чи ні.

П'ЯТА РОЗПОВІДЬ

— Це було влітку 1942 року, якщо я не помиляюсь, у серпні. Мою дивізію, яка в останніх боях зазнала тяжких втрат, відвели в тил для нового поповнення. Спочатку до Гомеля, а пізніше ще далі, до Києва. Це були приємні дні відпочинку. Нам вони були конче потрібні. Одного разу нас повідомили, що в неділю на стадіоні німецька футбольна команда ВПС гратиме проти знаменитої української команди «Динамо». Великі плакати запрошували на це змагання не лише нас, військовослужбовців вермахту, а й жителів Києва. Це приємно різноманітло наше солдатське життя. Я особливо радів: я старий футболіст і грав у 1934–1936 роках за спортивну команду Херта. Ходили найдивні-

ші чутки. Одні казали, що гравці «Динамо» відмовились від більшовиків і попросили у нас захисту. Інші запевняли, що вони всі разом здалися у полон і після цього кваліфікаційного матчу перейдуть у кращі німецькі команди. Нарешті стали відомі факти. Йшлося про радянських військовополонених, які працювали чорноробами в одній з київських пекарень.

Це не був повний склад команди «Динамо», лише кілька з них належали раніше до цієї спортивної організації, четверо чи п'ятеро. Але серед них був воротар Микола Трусевич, прізвище якого знали всі футболісти світу, і не менш відомий Олекса Клименко. Це були спортивні корифеї з всесвітньою славою. Гра обіцяла перетворитися на справжню спортивну подію.

Стадіон був переповнений. На трибунах і в перших рядах навколо футбольного поля сиділи офіцери і солдати усіх родів військ. Не лише з частин, розташованих у Києві, багато хто прибув із навколишніх гарнізонів. Службу чергування несли війська СС та СД. У верхніх рядах юрмилися київські найбільшники футболу, що прагнули знов побачити свою ушлявлену команду.

Одинадцять українських гравців привезло на стадіон в'язничне авто. Мовчання панувало, коли вони виходили із цієї машини із загратованими віконцями. Не лише я, а й багато моїх товаришів вважали, що пішло привозити їх так. Обидві команди вишикувалися у центрі поля. Німецькі футболісти — вгодовані, сильні, треновані, а радянські, хоч вони і працювали у пекарні, худі і виснажені від голоду.

Німецька команда повітряних сил привіталася вигуком «Спорт—хайль!», і військові на трибунах і в перших рядах стадіону гучно заплескали в долоні. Радянська команда крикнула «Ура!». Військові сиділи тепер мовчки, зате кияни з захопленням підхопили це «Ура», і воно загриміло тисячоголосою луною. Ми з товаришем мовчки презирнулися. Хоч би це добре скінчилося. Карл Бюзінг, так звали мого приятеля, пізніше він загинув у бою під Орлом, прошепотів мені: «Якщо вони мають розум, то гратимуть так, щоб програти!» Я обурився. Він мабуть нічого не знав про спортивну честь. У чесному змаганні кожний робить все, що може, заради перемоги. Те, чого чекав Бюзінг від радянських спортсменів, було, на мій погляд, підлотою і не мало нічого спільного із спортом.

Гра почалася. Обидві команди спочатку вивчали одна одну, грали нерівно й нервово. Сильними ударами гравці посилали м'яч з однієї половини поля на другу. Німецькі офіцери жадали голів, забитих у ворота «Динамо», і підганяли свою команду вигуками. Спочатку вони кричали хором: «На Іванів!..

На Іванів!» Потім це перетворилося на: «Бий Іванів!.. Бий Іванів!» Нарешті забили перший гол. Радянський воротар Трусевич схопив м'яч і упав на землю. Німецький нападник щосили вдарив його ногою в обличчя. Від болю радянський воротар випустив м'яч, і німець забив його в сітку воріт. Німці скаженили від захвату. Кияни були вражені грубістю німецького гравця, яку ніяк не покарав німецький суддя, вони наче скам'яніли від обурення. Я ясно бачив залите кров'ю обличчя радянського воротаря, хоч він був досить далеко від мене. Двоє товаришів Трусевича віднесли його за ворота. Проте перерви в грі не зробили. Один з динамівських захисників став замість пораненого у ворота.

«Бий Іванів!.. Бий Іванів!» — шаленіли на трибунах. Кожну грубість, кожне хамство, кожне порушення правил з боку німецьких гравців там сприймали радісним реготом і захопленими вигуками. Радянські гравці уникали двобою, навіть коли не вели м'яча, вони намагалися триматися на відстані кількох кроків від німецьких гравців. Вони обмежувалися захистом і тому з трибун на них спалися глузливі вигуки.

Тоді на поле повернувся радянський воротар Трусевич. Три великих пластирі спотворювали його обличчя. Кияни у верхніх рядах зустріли його оплесками. І раптом радянська команда наче переродилася. Паси стали абсолютно точними. Гравці бездоганно передавали м'яч один одному і кілька разів проривалися до воріт противника. Німецький воротар перевершив сам себе і відбив кілька дуже сильних м'ячів. І знову радянський футболіст Клименко перехопив м'яч. У блискавично швидкій перебіжці він обвів обох німецьких захисників і чудовим ударом забив м'яч у ворота. Глядачі у німецькій військовій формі були приголомшені. Кияни з місць вітали динамівців.

Незабаром перший тайм закінчився. Поки що рахунок був нічийний. Що принесуть наступні сорок п'ять хвилин? Радянські гравці не мали можливості тренуватися, однак останні хвилини першого тайму вони грали як команда світового класу. А тимчасом кілька з них були в кращому разі середніми гравцями. Що їжа у в'язниці аж ніяк не поживна, можна було легко догадатися з їх вигляду. І все-таки вони не тільки витримали нав'язаний їм темп гри, а й прискорили його наприкінці першого тайму. Карл Бюзінг, незважаючи на мій протест, повторив, що вони мусять програти, інакше трапиться нещастя. Я його не розумів. Як я вже сказав, я був пристрасний болільник. Боже мій, програти матч це ж не значить програти війну? На спортивному полі треба вміти програвати не лише коректно, а й з посмішкою. На відміну від мого товариша, я хотів, щоб

виснажені радянські гравці дали добру відсіч команді наших військово-повітряних сил.

І моє бажання здійснилося. Радянські майстри грали чудово. У другому таймі на полі панували вони. У майстерних комбінаціях атакували вони німецькі ворота. Їх штовхали і штурхали, збивали з ніг, та вони не здавалися і грали так, що німці часто взагалі не могли підійти до м'яча. Клименко забив один за одним два голи. Німецький воротар не зміг нічого вдіяти. Четвертий гол забив Іван Кузьменко. Це був красивий м'яч з надзвичайно складної позиції.

Товариші обіймали Кузьменка, цілували його. На трибунах, особливо в перших рядах, стало тихо. Одні сиділи з перекирвленими від люті обличчями. Другі здивовано спостерігали бездоганну гру радянських спортсменів. Кияни ж, як легко зрозуміти, просто шаленіли від радощів. Вони обіймали, збудженими вигуками вітали своїх гравців, махали їм руками. Незадовго до кінця гри невтомний Клименко забив свій четвертий гол.

Команда «Динамо» виграла, здається, з рахунком п'ять — один. На полі не відбулось заключної церемонії. Німецькі футболісти, похнюпившись, пішли з поля. Потім просто на поле в'їхала тюремна машина. Кияни, які щойно раділи і захоплювалися грою своїх улюблених, враз замовкли. Тисячі людей мовчки дивилися, як переможці, радянські динамівці сідають у машину; першими — герої дня: Клименко, Трусевич, Кузьменко. Люди піднялись із своїх місць і, стоячи, чекали, поки машина не виїхала із стадіону.

Та, на жаль, це ще не кінець. Розв'язка цієї історії трагічна. Все це звучить неймовірно, проте це правда. Трьох радянських футболістів, а саме воротаря Трусевича, Клименка та Кузьменка судили у військовому трибуналі. Їх звинуватили у «свідомому підбурюванні населення» і засудили до страти. Розстріляли їх у концентраційному таборі на Сирці, під Києвом.

В кімнаті довго панувало мовчання. Люди уникали дивитися одне на одного.

Харрі Асмуссен підвівся і почав нервово міряти кроками кімнату.

— Боягузливий звірі, — простогнав він.

— Радянські спортсмени взагалі повинні після цього злочину відмовитися грати з німцями, — сказала товаришка Зензмахер.

— Ні, так не можна, — запротестував Холтінгер. — Ми хочемо мати нарешті добрі, чесні, по-справжньому дружні відносини між нашими народами. І я знаю, що радянські люди, які пройшли через такі випробування, також прагнуть цього.

— На цю тему я могла б дещо розповісти, — зауважила Марія.

ШОСТА РОЗПОВІДЬ

— Якщо я не помиляюсь, це було у лютому 1944 року. Я перший раз відвідала Петера у таборі для військовополонених під Москвою, де він працював учителем. Він обіцяв зустріти мене на станції. Але він не прийшов, і я мала сама пройти п'ять кілометрів від станції до табору. Я трохи хвилювалася. Досі я знала лише таких німців, які були нашими товаришами. А товариші загалом всюди схожі. Я хочу сказати, це всюди хороші люди, особливо у важкі часи, коли треба міцно триматися одне одного. В таборі ж я мала познайомитись з німцями, що воювали за фашизм і тут, під Москвою потрапили в полон. Мене заспокоювало, що вони сидять під замком.

Обабіч дороги тяглися луки й поля, пейзаж досить одноманітний. Потім я зайшла в ліс, чарівний російський мішаний ліс, м'який і ласкавий, як музика Чайковського. У лісі було чудово, подекуди ще лежав сніг, а поруч з ним вже синіли перші проліски. Мое розчарування через те, що Петер не прийшов, зникло; я раділа з природи. Край лісу, на певній відстані один від одного, лежали штабелі дров. Пахло смолою. Десь далі в лісі гупала сокира.

І раптом я їх побачила. Їх було щось з десятеро. Солдати у формі гітлерівського вермахту. Вони рубали і перевозили дрова. Я зупинилася і дивилася на них. Вони сміялися і жартували. Та я була далеко від них і не могла зрозуміти, що вони кричали один одному. Я озирнулася навкруги, шукаючи очима охорону, проте не побачила жодного радянського солдата. Де вони можуть бути? — думала я. До трьох військовополонених, які поралися з товстою колодою, підійшли дві російські жінки. Вони щось сказали солдатам, а потім допомогли їм віднести колоду на підводу, що стояла на просіці. Одна з жінок підв'язала коневі торбу з вівсом. Підійшов німецький солдат, взяв з торби жменю вівса і почав з руки годувати коня. Жінка і солдат дивились, як кінь їсть. Мирна картина. Я чула вигуки, сміх. Один з німців щось насвистував, мелодія здалася мені знайома. Я подумала, що треба швидше йти далі, поки німці і обидві жінки мене не помітили.

Трохи пізніше я зустріла на дорозі обох росіянок. Вони пройшли коротким шляхом через ліс. І я заговорила з ними про те, що зараз бачила. «Фріци забули овес для коней», — сказала одна жінка. Обидві вони працювали у табірній пральні. Я спитала їх, чи охороняють військовополонених. «Навіщо?» — почувла я. — «Як то навіщо? Вони ж можуть втекти!» Обидві жінки засміялися.

«Втекти?.. Куди? Росія велика. Вони радіють, що вони тут».

Це були перші гітлерівські солдати, яких я побачила. По заслугі під замком. В російському лісі вони були... ну, як це кажуть мисливці? Як це буде німецькою мовою? На...

— На вільній мисливській стежці, — вигукнув Холтінгер, викликавши загальний сміх.

— Так, на вільній мисливській стежці, — сказала Марія. — Потім ми підійшли до селища. Маленькі, скромні садочки перед сумовитими, сірими домами. В одному садочку порпався чоловік з лопатою. Я спитала його, чи далеко ще до табору для військовополонених. Він підійшов до огорожі, і я побачила, що у нього лише одна нога. З холошій штанів стирчала дерев'янка. «Нічого, нічого, — сказав він, посміхаючись, коли я почала вибачатися, що потурбувала його. — Я дуже радий, коли можу з кимсь поговорити». Я спитала його, чи на війні він був поранений. Він заперечно хитнув головою, а потім сказав, що й справді на війні, тільки це було інакше, ніж я уявляю. Він показав на маленьку улоговину, точніше — неглибокий ярочок. «Вони дійшли до цього місця. А он звідти, бачите, з отієї лісової висотки, вони обстрілювали наше село. Все відбувалося неймовірно швидко. Але вони не встигли вдертися в село, підійшли наші і відігнали їх назад. А мене вони все ж таки поцілили. Нogu довелося відрізати».

Він пояснив мені, що про протез поки нічого й думати. Їх тепер потрібно дуже багато. Але після війни він його обов'язково одержить. І раптом запитав: «Ви хочете в табір? Мабуть, теж на футбольні змагання?» — «Тобто як на футбольні змагання?» — не зрозуміла я. «Ах, то ви нічого не знаєте?» Він почухав потилицю, зсунувши хутряну шапку, і пояснив мені, що у таборі сьогодні після обіду буде матч, румуни проти німців. Дружина повезе його туди на тачці: він колись сам грав у футбол, а тепер хоч подивиться на гарну гру. А хлопці у таборі грають непогано.

Сказати правду, я просто зацікавилася від обурення, і потім накинулася на нього: «І ви хочете дивитися, як грають у футбол ті, що можливо, стріляли у вас?! Ті, через кого ви втратили ногу?!» — Чоловік здивовано глянув на мене, потім сказав: «Ви не повинні так це сприймати, дамочко. Бо інакше війна була б вічною. Після Гітлера буде інша Німеччина. І туди, на свою батьківщину, такі німці, як ті, що у таборі, повинні повернутися без ненависті. Хіба не так?» Мені стало соромно. Звичайно, він мав рацію. Коли я йшла далі до табору, я думала, які розумні і вірні погляди мають ці прості люди у Ра-

СЬОМА РОЗПОВІДЬ

дяньському Союзі. Ніякого почуття зненависті або помсти щодо інших народів. Навіть під час війни. Навіть тоді, коли їм заподіяли таку кривду, як цьому чоловікові.

І це не був поодинокий випадок, як ви, може, подумаєте. Таке ставлення я зустрічала на кожному кроці. Росіяни сильні люди; я захоплювалася ними, особливо під час війни. Я не знаю, чи вірно я висловилася. Я маю на увазі — сильні в своїх бажаннях, у боротьбі, в стражданнях і — в людському своєму естві.

Скоро після цього я прийшла до табору. Футбольне поле містилося зразу ж за воротами. Кілька гравців вже тренувались. Біля воріт я спитала про Петера. Старий вахтер почав шукати його прізвище в розкладі лекцій. Підійшов німецький військовополонений і ввічливо сказав, що товариш Бойзен вже пішов з класного приміщення до себе на квартиру. Він спитав вахтера, чи можна йому відвести мене туди.

Ми мовчки пішли поруч вулицею села. Мій супутник не тільки мав на формі срібні офіцерські петлиці, але й носив під кітелом норвезький плетений светр — з оленями. Цей, значить, побував і в Норвегії. Я вже хотіла була заговорити з ним і примусити його відповідати, та згадала одного росіянина і промовчала. Полонений вибачився, що він ще не відрекомендувався мені. Oberлейтенант фон Горцен був керівником інтендантства, чи як це там називалося в гітлерівській армії. Пізніше Петер розповів мені, що цей обер-лейтенант у жовтні 1941 року не забезпечив солдатів зимовим одягом, зате підготував велику кількість ракет для фейєрверку, щоб після захоплення Москви організувати велике свято перемоги.

«Вона непогано розповідає, — подумав Бойзен, — тільки хоче сказати забагато і тому часто збивається».

Пауль Пельцер запитав:

— А футбольний матч? Як він закінчився? Марія засміялася.

— Футбол? Ах, так. Матч ми подивилися. Я пригадую, що румуни й німці багато разів досить різко нападали одне на одного, і солдат з табірної охорони, який виконував обов'язки судді, мав багато клопоту, кожного разу мирячи їх. Було багато... штрафних ударів, так їх здається називають? Але хто з них виграв? Це, може, Петер ще пам'ятає. Мене взагалі не цікавить футбол.

Гості почали прощатися, збираючись іти додому, та хтось зажадав, щоб виступив Петер Бойзен.

— Зовсім коротенька історія, — нарешті погодився він. — Справжнього оповідання з цього не вийде.

Ті, що вже підвелися, сіли, і Бойзен почав.

— Товариш Губерт Хеешлейн тимчасово виконував обов'язки головного редактора «Гамбургер фольксцейтунг», тому що наш головний редактор, Генріх Мюллер, незадовго до різдва був арештований у Берліні з важливими матеріалами. Після короткого судового процесу його засудили до вісімнадцяти місяців тюрми.

Я зразу ж хочу пояснити, що то був за матеріал, який у нього знайшли. В 1933 році — я не знаю точно у лютому чи березні — минуло п'ятдесят років з дня смерті Карла Маркса. Комуністична партія мала намір видати до цієї дати том спогадів про Маркса, і Ернст Тельман доручив товаришу Мюллеру підготувати цю збірку. Коли вже були готові коректурні відбитки, він поїхав у Берлін, щоб проглянути останню коректуру і з'ясувати деякі спірні питання. У поїзді його арештували з цими коректурними відбитками, потім звинуватили у державній зраді і засудили.

Губерта Хеешлейна арештували ще до виборів п'ятого березня 1933 року, і гестапо вимагало від ув'язненого відомостей про місце перебування головного редактора Генріха Мюллера. З якихось причин — ми тоді думали, що в з'язку з арештом Тедді,¹ — гестапо обов'язково хотіло мати товариша Мюллера. Зрозуміло, що Хеешлейн, як і всі ми, знав, що Мюллер сидить у в'язниці у Берліні чи десь під Берліном. Лише гестапо цього не знало. Тоді, в час масових арештів, такі речі траплялися досить часто. Хеешлейн був перший, на кого вони накинулися. Вони нічого від нього не дізналися. Гестапо тримало його в гамбурзькій ратуші, перетвореній на катівню. Тут би так довго, поки в'язні не говорили все, що знали, або вмирили. Багато товаришів вистрибували з горища цієї ратуші вниз, на брук. Вони не були певні, що витримають, і тому заподіювали собі смерть.

Губерт Хеешлейн хворів на легені, це був хирлявий, дуже високий чоловік, з довгою тонкою шиєю і маленькою головою. Наприкінці 1932 року до нас у редакцію завітав товариш Тельман. Він подивився на Хеешлейна і похитав головою. «У тебе щоки зовсім провалилися, такий ти худий. Тобі конче потрібно лягти у туберкульозну лікарню. І якомога швидше». І він вирішив: «Навесні поїдеш до Радянського Союзу. І лишишся там, поки не одужаєш. Зрозумів?» Навесні Хеешлейна, в'язня, передали катам із загону гестапо КОП — Команди особливого призначення.

¹ Так німецькі трудячі називали свого вождя Ернста Тельмана.

Цілі тижні вони допитували його, били сталевими прутами, гумовими палицями і ніжками від стола. Він мовчав. Його передали у в'язничний лазарет, шматок закривавленого м'яса замість людини. Навіть лікарі не розуміли, як він все ж таки одужав. Молодчики з КОП прийшли знову, витягли його з лазаретного ліжка і почали свої «допити». Губерт Хеешлейн мовчав, мовчав, мовчав.

З того часу він мовчить навіки. Він помер під ударами катів з КОП. Він був один з багатьох. Один з багатьох переможців, чиї імена нікому не відомі. Та коли б не вони, невідомі герої і мученики нашого класу, ми б сьогодні не сиділи тут разом. Вони також допомагали підготувати повний розгром гітлерівського фашизму. Вони довели, що робітничий клас можна поранити, але не можна перемогти.

В 1936 році, році великого тріумфу Народного фронту у Франції, я зустрів у Парижі товариша Генріха Мюллера. Він розповів мені, що після того, як він відсидів свій строк у тюрмі, його перевели у концтабір, де він працював як писар в конторі табору. Одного разу йому треба було переписати список звільнених, який прийшов з Берліна. Серед звільнених був його однофамілець, якийсь карний злочинець. Він зважив все. Змінити треба було лише дату і місце народження. Мюллер в певних випадках дуже зручне

прізвище. Товариш Мюллер втік через Саксонську область до Франції. Губерт Хеешлейн не марно пожертвував своїм життям.

Додому поверталися мовчки. Спогади, спогади... Зустрічі і розмови з німецькими емігрантами у Стокгольмі. Пережите в перші дні війни у Москві, тяжкі часи евакуації. Начебто далеке минуле, тимчасом все це відбувалося лише кілька років тому. Зовсім недавно...

— Ти втомилася? — спитав Петер.

— Зовсім ні.

— Вже пізня ніч.

— Я могла б отак іти цілу ніч... Ах, Петере, чого тільки ви не витерпіли, німецькі комуністи і соціалісти...

— Ти ж знаєш, що комуністи — люди з особливого гарту!

— Ну, це звучить надто самовдоволено, — сказала вона. — Ми люди з плоті і крові, як і всі інші, нам теж властиві недоліки, ми теж помиляємось... Може, ми тільки краще за інших знаємо, що добро, а що зло, і серйозніше ніж інші намагаємось бути хорошими — або, так би мовити: бути мужніми заради добра.

Мовчки, не поспішаючи, йшли вони рука в руку по нічному місту.

З німецької переклала Кіра ШАХОВА